

3 DE OBOTLIGT STÖRDA – BEGREPPET PSYKOPATI

DIAGNOSEN STÄLLDES DENNA GÅNG på ”Psykopati” och man förklarade att han tagits om hand, därför att man ville ”skydda honom mot sig själv”.

Denna diagnos föranledde den gamle envetne mannen att uppsöka ännu en läkare på sjukhuset, för att av honom få en ordentlig förklaring på diagnosens innebörd. Till denna läkare framställde han följande fråga:

”Kan doktorn giva mig ett uttalande om vad latinska ordet ’psykopati’ lämpligen kan uttryckas med för ett motsvarande ord på ren svenska?” Varpå läkaren svarade:

”Någon översättning kan jag nog ej giva, men jag kan upplysa grosshandlarn om att de flesta människor lida av psykopati.”¹

Astrid Väring, ur *Föranleder ingen åtgärd* (1947)

Psykopati var ett ofta använt begrepp i svensk psykiatrisk praktik under 1930-talet och en bra bit in på 1940-talet. Men som vi sett var det också omdebatterat och ifrågasatt, och det fanns åtskilliga skäl till detta. Flera av dem går att söka i begreppets historia. I detta kapitel kommer jag att teckna en historisk bakgrund till begreppets användning i 1930- och 40-talens Sverige, med tonvikt på hur det diskuterats i teoretisk litteratur.²

I ordagrann översättning från grekiska betyder psykopati ”sjukdom i psyket”, och långt tillbaka i tiden kunde termen också användas i väldigt

---

1. Cit. hämtat från Väring, *Föranleder ingen åtgärd*, 2 uppl., s. 22–23. Om Väring, se kap. 2.

2. Noteras bör att begreppsutvecklingen i anglosaxiska länder såg delvis annorlunda ut än den som tecknas här. Eftersom den anglosaxiska utvecklingen inte hunnit få något större inflytande på diskursen i mellankrigstidens Sverige lämnar jag den dock i princip åt sidan i denna bakgrundsteckning.

allmän betydelse.³ Under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal började den användas mer specifikt, för att beteckna kroniska abnormtillstånd i gränslandet mellan psykisk hälsa och sinnessjukdom, vilka kunde antas bero på medfödda eller förvärvade svagheter i hjärna och nervsystem. Det handlade i praktiken om fenomenet med familjelikhet med vad som tidigare under 1800-talet hade diskuterats i termer av till exempel *manie sans délire*, *monomanie affective*, *moral insanity*, *folie morale*, *manie raisonnante*, *psychische Entartungen* eller degeneration.⁴ Den tyske psykiatrikern Julius Ludwig August Koch var först med att, runt 1890, börja tala om ”Die psychopathischen Minderwertigkeiten” i dessa sammanhang – även om det specifika för Koch handlade om mindervärdigheten, i betydelsen svaghet, medfödd eller förvärvad.

Ordet psykopatiskt syftade fortfarande på något mer allmänt. Och det som inkluderades i Kochs begrepp var i själva verket ett väldigt brett och skiftande spann av lindriga former av psykisk abnormitet, erkänt oprecisa och med flytande gränser mot både normalitet och sjukdom. Koch räknade även med flyktiga psykopatiska mindervärdighetstillstånd.⁵

Som Greg Eghigian noterar var Koch också administratör och teknokrat, och hade som sådan ett särskilt intresse i att staka ut ett brett gränsland, som kunde ringa in alla de människor som av olika skäl var

Julius Ludwig August Koch (1841–1908).
Samtida porträttfoto.

3. Werlinder, *Psychopathy*, i not på s. 87.

4. Se t.ex. Werlinder, *Psychopathy*, kap. 2–4; Saß & Herpertz, ”Personality Disorders: Clinical Section”, s. 633–634, 638–639; Gerle, *Personlighetsanalys och psykopatkliché*, s. 4–5. Henry Werlinder listar i ett appendix till sin avhandling om psykopatibegreppet närmare 200 termer med koppling till vad han talar om som ”the psychopathy complex”, och understryker att listan inte är komplett. Werlinder, *Psychopathy*, s. 191–192.

5. Jfr Werlinder, *Psychopathy*, s. 86–90, ref. till J.L.A. Koch, *Kurzgefasster Leitfaden der Psychiatrie* (Ravensburg: Dorn, 1888); Eghigian, ”A Drifting Concept”, s. 285–286, ref. till Julius Ludwig August Koch, *Die psychopathischen Minderwertigkeiten*, vol. 1 (Ravensburg: Otto Maier, 1891); Gerle, *Personlighetsanalys och psykopatkliché*, s. 9.

Emil Kraepelin (1856–1926) är mest känd för sin uppdelning mellan *dementia praecox* (senare mera *schizofreni*) och *manodepressiv psykos*.

predisponerade för – men inte, som Koch såg det, predestinerade till – brott. Dessa människor skulle sedan kunna tas om hand på särskilda, brottsförebyggande korrektionsanstalter, som varken var fängelser eller sjukhus.⁶

I sjunde upplagan (1904) av sin lärobok *Psychiatrie* talade den enormt inflytelserike tyske psykiatrikern Emil Kraepelin om ett stort antal stationära ”psykopatiska personligheter”. Bland dessa valde han själv att fördjupa sig i de födda förbrytarna, de instabila eller ”grundlösa” (”Die Haltlosen”), de patologiska lögnarna och svindlarna, samt pseudokverulanterna (den sista gruppen skulle särskiljas från de ”äkta” kverulansparanoiker som beskrevs i en annan del av boken).⁷ Det vill säga, i stort sett, det

snävare spann av personlighetstyper som psykopatibegreppet kom att associeras med under senare delar av 1900-talet, och i synnerhet de mest amoraliska av dessa typer.⁸ Begreppet ”födda förbrytare” anknöt dessutom tydligt till Cesare Lombroso och den italienska kriminalantropologin.⁹

Under 1900-talets första decennier arbetade flera tyska psykiatriker, bland andra Karl Birnbaum, vidare med indelningen av psykopater i olika, konstitutionellt betingade, personlighetstyper i ett gränsland mellan hälsa och sjukdom.¹⁰ Birnbaum underströk att det som främst skiljde

6. Eghigian, ”A Drifting Concept”, s. 286–288.

7. ”Der geborene Verbrecher”, ”Die Haltlosen”, ”Die krankhaften Lügner und Schwindler” och ”Die Pseudoquerulanten”. Emil Kraepelin, *Psychiatrie: Ein Lehrbuch für Studierende und Ärzte*, 7 uppl., band 2 (Leipzig: Verlag von Johann Ambrosius Barth, 1904), s. XI, s. 815–841; jfr s. IX, s. 612–622 (om ”äkta” kverulansparanoiker).

8. Jfr Gerle, *Personlighetsanalys och psykopatkliche*, s. 9–10; Werlinder, *Psychopathy*, s. 21–24, 50–51, 69–71, 75–97.

9. Lombroso hade till skillnad från t.ex. Koch en mycket mörk syn på möjligheten att behandla födda förbrytare, och yrkade i stället på dödsstraff som lösning. Eghigian, ”A Drifting Concept”, s. 287–288. Om Lombrosos inflytande i Sverige, se Qvarsell, *Utan vett och vilja*, s. 143–150.

10. Genom att lägga stor vikt vid psykopatiska förbrytare kom Birnbaum också att

psykopater från andra var deras störda känsloliv, som dock kunde ta sig väldigt olika uttryck. Han bidrog också till en tydligare definition av psykopater som en *riskgrupp*, i behov av särskilda socialhygieniska och specialpedagogiska preventionsåtgärder.¹¹ Kurt Schneiders bok om psykopatiska personligheter, vars första upplaga publicerades 1923, fick stort genomslag bland både psykiatriker och lekmän. Den kom att popularisera begreppet bland allmänheten, och dominera inom den kontinentala psykiatri i många år. Schneider utgick från en medvetet vagt definierad norm, i betydelsen genomsnitt snarare än ideal, för att kategorisera de abnorma personligheterna som alla som befann sig utanför den svårdefinierade normalzonen. Psykopaterna definierades i sin tur som en mer snävt avgränsad undergrupp av abnorma personligheter, nämligen de som själva led av sin abnormitet och/eller de vilkas abnormitet ledde till samhällsskada. De kunde vara brottslingar eller behöva psykiatrisk vård, eller både och. Schneider menade att psykopati var ärftligt, men hans avgörande urskilningskriterier var alltså ändå sociala snarare än medicinska, och kritiserades därför av flera senare författare som godtyckliga.

Schneiders syfte var som sagt att avgränsa en mindre undergrupp bland de abnorma personligheterna som just psykopater, och det därtill med ett språk som var mindre socialt stigmatiserande än Kraepelins – men bredden i de symptom som listades i typologin gjorde att gruppen ändå riskerade att bli väldigt stor. Inom huvudgrupperna hypertymiska, depressiva, osjälvsäkra, fanatiska, emotionellt instabila, ”Geltungsbedürftige” (kan på ett ungefär översättas med självhävdebehövande), gemytlösa (det vill säga känslolösa och samvetslösa, ofta men inte alltid kriminella), viljelösa, asteniska och explosiva psykopater, listades även ett antal undervarianter, som exempelvis missmodiga, sensitiva, excentriska eller stridslystna.¹²

Schneider, Birnbaum och andra kom också att influeras av Ernst Kretschmer, vars teorier om temperament och personlighetstyper – kopplade till bland annat kroppsform – innefattade flera slags psykopatiska personligheter inom olika spektrum mellan psykos och normalitet. Exempelvis kunde man tala om ”schizoida” psykopater i gränslandet mellan

---

stärka associationerna – inte minst bland lekmän – mellan psykopati och kriminalitet. Werlinder, *Psychopathy*, s. 97–98; Gerle, *Personlighetsanalys och psykopatklische*, s. 11–12. Men Birnbaum resonerade också t.ex. kring kända författare och konstnärer, som Flaubert, Strindberg och Wagner, som representanter för olika slags psykopatiska karaktärer. Karl Birnbaum, *Psychopathologische Dokumente: Selbstbekenntnisse und Fremdzeugnisse aus dem seelischen Grenzlande* (Berlin: Verlag von Julius Springer, 1920), s. X–XI, 153–193.

11. Eghigian, ”A Drifting Concept”, s. 289–295.

12. Kurt Schneider, *Die Psychopathischen Persönlichkeiten*, 8 uppl. (Wien: Franz Deuticke, 1946); se även Werlinder, *Psychopathy*, s. 105–111, och Eghigian, ”A Drifting Concept”, s. 295–296.

”schizotym” personlighet och schizofreni, och ”cykloida” i gränslandet mellan normala humörsvängningar och manodepressiv sjukdom.¹³ Stort inflytande från tidigt 1930-tal fick även Eugen Kahn, som betraktade psykopati som ett tillstånd mitt emellan normalitet och sinnessjukdom beroende på medfödda – och i huvudsak ärftliga – störningar i driftsliv, temperament eller karaktär, eller kombinationer däremellan.¹⁴

FRÅN TYSKLAND TILL SVERIGE

I Sverige kom frågan om ”födda förbrytare” att få stor uppmärksamhet i samband med det så kallade ångbåtsdramat i maj 1900, där en ung man vid namn Filip Nordlund löpte amok med knivar och skjutvapen på en passagerarbåt i Mälaren, och lämnade fem döda och åtta skadade efter sig. I debatterna som följde menade socialdemokraten Hjalmar Branting och flera med honom att fallet Nordlund bevisade att vissa människor verkligen föddes till förbrytare, och att strafflagen måste revideras för att skydda allmänheten från detta slags moraliskt sinnessjuka. Psykiatrikern Frey Svensson undersökte Nordlund och slog fast att han var en abnorm eller psykopatisk personlighet.¹⁵

Svenska psykiatriker började alltså influeras av nyare tyska teorier om psykopati runt sekelskiftet 1900. Men det var först kring 1910 som psykopatibegreppet kom i mer allmänt bruk.¹⁶ Olof Kinbergs avhandling om brottslighet och sinnessjukdom från 1908 var – bland annat – märkbart influerad av det tyska psykopatibegreppet, även om Kinberg själv valde att tala om födda förbrytare, ”moraliska monstern”, ”monstern av grymhet” eller rentav ”vilddjur”.¹⁷

---

13. Gerle, *Personlighetsanalys och psykopatkliché*, s. 15–16; Werlinder, *Psychopathy*, s. 101–102. Jfr Ernst Kretschmer, *Körperbau und Character: Untersuchungen zum Konstitutionsproblem und zur Lehre von den Temperamenten* (Berlin: Springer, 1921). Den svenska översättningen av denna bok fick ett uppskattande förord av Olof Kinberg. Ernst Kretschmer, *Kroppbyggnaden och karaktären: En undersökning av kroppsconstitutionen och läran om temperamenten*, övers. Torsten Pehrson (Stockholm: Natur och Kultur, 1926). Se även Ernst Kretschmer, *Medicinsk psykologi*, översättning av 5 uppl. gjord av Bo Bjerner och Åke Swensson (Stockholm: Natur och Kultur, 1940), med ett lika uppskattande förord av Viktor Wigert.

14. Gerle, *Personlighetsanalys och psykopatkliché*, s. 16–17. Kahn fick tidigt genomslag i USA, där hans teorier delvis missuppfattades på ett sätt som fick betydelse för den anglosaxiska begreppsutvecklingen. Werlinder, *Psychopathy*, not på s. 104.

15. Qvarsell, *Utan vett och vilja*, s. 138–140.

16. Werlinder, *Psychopathy*, s. 119–120. Jfr också excerptkort i låda nr 1035, Psykofysiolog – Pterylos, Svenska Akademiens ordboks arkiv, Lund.

17. Kinberg, *Om det rättsliga förfaringssättet*; exemplen hämtade från s. 158, 160. Som ordvalet indikerar var Kinberg starkt influerad av Lombroso. Jfr Qvarsell, *Utan vett och*

1917 antog Svenska psykiatriska föreningen en nomenklatur som – vid sidan av ”egentliga” sinnessjukdomar (som manodepressiv sjukdom, schizofreni och paranoia), intellektuella funktionsnedsättningar och olika typer av reaktiva tillstånd – listade ”Psykopatiska personligheter” som en särskild kategori. Denna i sin tur inkluderade underkategorierna ”affektlabila, hysteriska, paranoidea, epileptoida, mytomana, impulsiva, hållningslösa, av tvångsföreställningar lidande, sexuellt perversa m.fl.”.¹⁸ Indelningen byggde på ett förslag som arbetats fram av Bror Gadelius i samarbete med Alfred Petrén och Olof Kinberg. I ett föredrag inför Svenska psykiatriska föreningen förklarade Gadelius systematiken bakom förslaget. Den ”fixa utgångspunkt” som Gadelius menade att alla svenska psykiatriker borde kunna ställa sig bakom var att det fanns tre huvudtyper av sinnessjukdom: manodepressiv sinnessjukdom, schizofreni och paranoia. Dessa utpräglade tillstånd hade sin grund i olika dispositioner – Gadelius gjorde här skillnad mellan den manodepressiva, den schizofrena och den egocentriska dispositionen – som bäddade för abnormtillstånd av olika art och styrka. En fjärde typ av egentlig sinnessjukdom som fick en egen rubrik var den epileptiska. Det antogs också att denna grundades i en epileptisk disposition, även om det epileptiska anlaget liksom så många andra psykiatriska tillstånd ännu var ett ”dunkelt och föga utrett fenomen”. I det nya systemet delades de psykopatiska personligheter som utgjorde gränsland mellan normaldispositioner och egentlig sinnessjukdom upp i affektlabila, hysteriska, paranoidea och epileptiska, och därutöver en restgrupp av ”andra former”.¹⁹

1918 resonerade psykologen David Lund kring psykopati som ärftlig ”vanart” i sin doktorsavhandling, och under 1920- och 30-talen diskuterades psykopater och ”abnorma personligheter” ingående i svenska läroböcker om psykiatri.²⁰

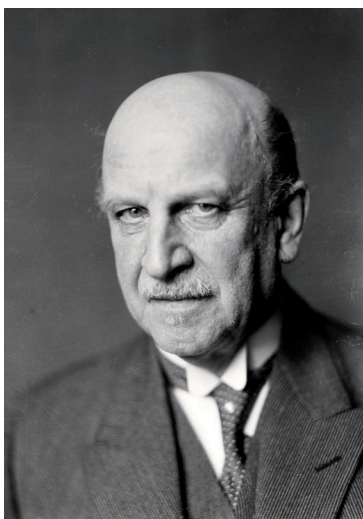
---

vilja, s. 147–150. Vid något tillfälle kunde Kinberg tala om psykopati men då i mer allmän betydelse, se t.ex. Kinberg, *Om det rättsliga förfarings sättet*, s. 20. Jfr Werlinder, *Psychopathy*, s. 119–120. Kinberg refererade också till ”farliga psykopater”, i betydelsen samhällsfarliga individer som inte ännu begått något brott, i en reserapport från Tyskland och Frankrike 1905. Qvarsell, *Utan vett och vilja*, s. 179.

18. ”Psykiatriska föreningens årsmöte i Stockholm den 28–29 september 1917”, *Allmänna svenska läkartidningen* vol. 15 (1918), s. 1131–1133.

19. Bror Gadelius, ”Sinnessjukdomarnas indelning”, *Allmänna svenska läkartidningen* vol. 14 (1917), s. 33–53, cit. s. 35, 44, 46. Föredraget hölls vid Svenska psykiatriska föreningens årsmöte 29 sep. 1916. Artikeln finns även återpublicerad i *Svenska psykiatriska föreningen – en återblick*, red. Lennart Ljungberg & Gerdt Wretmark (Stockholm: Svenska psykiatriska föreningen, 1980), s. 61–77.

20. David Lund, *Über die Ursachen der Jugendasozialität: Kriminalpsychologische und soziale Untersuchungen mit Einschluss von Familienforschungen in Schweden* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1918); Bror Gadelius, *Det mänskliga själslivet: I belysning av sinnessjukläkarens er-*

Bror Gadelius (1862–1938). Foto:
Stockholms stadsmuseum. Fotograf: Jan
de Meyere

Bror Gadelius talade i sin lärobok *Det mänskliga själslivet*, som gavs ut i fyra volymer mellan 1921 och 1924, om psykopater och abnorma personligheter som synonyma begrepp. Han resonerade här mer utförligt kring ett gränsland mellan hälsa och sjukdom, som också antogs utgöra en grogrund för, eller ett förstadium till, manifest sinnessjukdom. De abnorma personligheter som rörde sig i gränslandet visade enligt Gadelius upp vissa egenskaper och karaktärsdrag, som skvallrade om vilka anlag de bar på. Det fanns alltså till exempel familjer belastade med manodepressiva, schizofrena eller egocentriska psykopater, varav en del blommade ut i egentlig sinnessjukdom, medan andra enbart kom att framstå som mer lindrigt avvikande eller udda

– cykloida, schizoida och så vidare. Detta var inte något alltigenom ont, noterade Gadelius; bland de lindrigt hypomana eller cykloida fanns nämligen även ”mänsklighetens kulturella elit”.²¹

Viktor Wigert beskrev ”[d]e psykopatiska personligheterna (abnorma karaktärer) samt därmed beslättrade tillstånd” på ett liknande sätt, men med mindre ensidigt fokus på arv, i sitt populärvetenskapliga översiktsverk *Psykiska sjukdomstillstånd*, som publicerades i flera utgåvor under 1920-, 30- och 40-talen:

I följd av en ärftlig psykopatisk belastning och därav betingade förändringar i hjärnans utveckling eller i följd av överståndna sjukdomar i hjärnan kunna – utom de ovan omtalade utvecklingshämningarna – uppträda andra från det normala avvikande psykiska tillstånd, vilka, då de äro uttryck för stillastående förändringar i hjärnan och således icke få typen

---

farenhet (Stockholm: Geber, 1921–1924); Viktor Wigert, *Psykiska sjukdomstillstånd* (Stockholm: Bonniers, flera utgåvor från 1924 och framåt). Se även Nilsson, *Om psykiskt abnorma brottslingar och deras behandling*.

21. ”Vi få icke glömma, att det oftast är bland psykopaterna, vi ha att söka genierna. De äro mången gång att räkna till ’les dégénérés supérieurs’”, skrev Gadelius, med en explicit referens till Valentin Magnans 1890-talsbegrepp. Gadelius, *Det mänskliga själslivet*, del 4, cit. s. 383. Jfr även kap. 4 i denna bok. Werlinder noterar att Gadelius var uppenbart influerad av Ziehen, Bleuler och Kretschmer i sin syn på psykopati. Werlinder, *Psychopathy*, s. 120.

av sjukdomar i egentlig mening, te sig såsom tämligen fixa karaktärsegendomligheter. Dessa grunda sig vanligen på sjukliga företeelser från känslolivet, vilket ju reglerar personlighetens högsta funktioner.²²

Människor med sådana abnorma karaktärer skulle betecknas som psykopatiska personligheter. Men, varnade Wigert, precis som varje ”andligt sund” individ hade sin egen individuella karaktär, hade varje psykopatisk individ det. Psykopater kunde avvika från normen i alla möjliga riktningar, och varje försök att dela in dem i grupper måste därför bli mer eller mindre konstlat – liksom varje försök att dra en strikt gräns mellan abnormt och normalt. Några huvudtyper gick dock ändå att urskilja (och för varje sådan typ också påtagligt ”egendomliga” normalkaraktärer som bildade ett övergångsland till de psykopatiska).²³ Bland dessa huvudtyper räknade Wigert upp de överkänsliga psykopaterna, de hållningslösa psykopaterna, psykopater med ”sjukliga driftlika impulser”, patologiska lögnare, sexuellt abnorma och slutligen psykopater med tvångstankesjuka (inklusive en rad fobier) eller nervositet.²⁴

I det sammanhang till vilket jag kommer att koncentrera mina fallstudier, 1930-talets och det tidiga 1940-talets Sverige, hade alltså psykopatibegreppet tydligt smalnats av till att specificera ganska statiska, konstitutionella ”abnormiteter” – främst men inte uteslutande medfödda – snarare än progressiv sjukdom. Det betecknade också något annat än intellektuella handikapp, som i stället kategoriserades i termer av sinnesslöhet eller sinnessvaghet, eller som, beroende på svårighetsgrad, debilitet, imbecillitet eller idioti.²⁵ Inte desto mindre gick diagnosen psykopati att applicera på ett stort antal ganska väsensskilda fenomen, som hade det gemensamt att de antogs störa känslor snarare än förnuft.

---

22. Wigert, *Psyksiska sjukdomstillstånd*, 2 uppl. (Stockholm: Bonnier, 1927), s. 103. Boken, vars första utgåva kom 1924, publicerades i flera ytterligare upplagor under 1930- och 40-talen.

23. Wigert, *Psyksiska sjukdomstillstånd*, 2 uppl., s. 103–104, cit. s. 104.

24. *Ibid.*, s. 104–144, cit. s. 107. Nervositet definierades av Wigert som ”en mängd psykopatiska tillstånd, där den finare jämvikten mellan personlighetens olika delar är störd, varigenom en ostadighet och inre disharmoni kommer till stånd”, cit. s. 137.

25. I de årliga statistiska rapporterna *Sinnessjukvården i riket* (SOS, Hälso- och sjukvård) gjordes under den period jag undersökt en uppdelning mellan sinnesslöhet och sinnessvaghet. Abnorm personlighet var en egen kategori. Den svenska psykiatriska nomenklaturen 1917 innefattade imbecillitet och idioti som separata kategorier, jämte bl.a. ”psykopatiska personligheter”. ”Psikiatriska föreningens årsmöte i Stockholm den 28–29 september 1917”.

EN GLIDNING MOT DET AMORALISKA

Psykologen Henry Werlinder noterar i sin avhandling om psykopatibegreppets historia att det alltid, även i sammanhang dominerade av breda och inkluderande definitioner av psykopati eller dess begreppslika släktingar, har funnits starka tendenser att förknippa begreppet med en mer begränsad samling av kliniska fenomen, som antyder avsaknad av moraliskt sinne eller moralkänsla. Werlinder drar denna tendens så långt tillbaka som till den amerikanske läkaren och socialreformatorn Benjamin Rush och vad denne redan 1786 gav namnet anomi. Rush – annars kanske mest känd som en av dem som undertecknade den amerikanska självständighetsdeklarationen 1776 – definierade detta syndrom som resultatet av en total avsaknad av moraliskt sinne, och blev därmed först med att placera brist på moral inom en medicinsk förklaringsram.²⁶

Samtida texter indikerar att detta var fallet även i mellankrigstidens Sverige – psykopater beskrevs ofta, om än inte alltid, som personer vars karaktär var djupt störd på ett sätt som visade sig i egenskaper som grandiositet, känslökyla och förmåga att manipulera. Till exempel skrev Bror Gadelius utförligt om de kriminella psykopaterna och om deras mer eller mindre fullständiga frånvaro av moralisk ansvarskänsla som det ”abnorma själсанlagets viktigaste och mest ödesdigra defekt”. Utvecklingen av moraliskt ansvar var, underströk Gadelius, en komplex process, som även hos ”den civiliserade normalmänniskan” krävde en gynnsam miljö för att lyckas. Dock, menade han, fanns vissa familjer som i likhet med ”människoraser på en mycket primitiv nivå” helt tycktes sakna förutsättningar för en sådan utveckling. I familjer där ”denna medfödda moraliska defekt” gick i arv, tenderade också ”sinnessjukdom, förbrytareanlag och prostitution” att göra det, sida vid sida.²⁷ Gadelius anslöt här till såväl äldre diskussioner om degeneration och födda förbrytare som en dagsaktuell rasbiologisk diskurs där frågor om sjuklighet, men också omoral och asocialitet, kopplades ihop med frågor om ursprung och ibland även etnicitet.²⁸

Gadelius föreslog att 1800-talstermen *moral insanity* (ursprungligen

---

26. Werlinder, *Psychopathy*, s. 181, 25.

27. Gadelius, *Det mänskliga själslivet*, del 4, s. 406–407.

28. Jfr Gunnar Broberg & Mattias Tydén, *Oönskade i folkhemmet: Raskhygien och sterilisering i Sverige*, 2 uppl. (Stockholm: Dialogos, 2005); *Eugenics and the Welfare State: Sterilization Policy in Denmark, Sweden, Norway, and Finland*, red. Gunnar Broberg & Nils Roll-Hansen (East Lansing: Michigan State University Press, 1996); Maria Björkman, *Den anfrätta stammen: Nils von Hofsten, eugeniken och steriliseringarna 1909–1963* (Lund: Arkiv, 2011); Lene Koch, *Racehygiejne i Danmark 1920–56* (København: Gyldendal, 1996); Daniel J. Kevles, *In the Name of Eugenics: Genetics and the Uses of Human Heredity* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1995).

använd av J.C. Prichard i en mer vittomfattande betydelse) skulle tas i nytt bruk för personer med just detta slags konstitutionella, vanligen medfödda defekt, som drabbade den moraliska känslan och ibland även förståelsen av moral. Gadelius ville se den som en ”moralisk missbildning” snarare än en sjukdom, och knöt an till Kraepelin och Lund i sin observation att det finns människor som är intellektuellt högtstående men ”sedligt” lågutvecklade och oförmögna att anpassa sig socialt.²⁹ Han refererade vidare till Birnbaum för detaljerade beskrivningar av dessa ”etiskt mindervärdiga” individer: hållningslösa, antisociala, patologiska lögnare och svindlare. Trots att alla dessa typer var väldigt lika i det att de var moraliskt missbildade, kunde de enligt Gadelius vara väldigt olika i fråga om temperament, intellekt och viljestyrka. De hållningslösa var slappa och lättleda. Inte sällan var de också imbecilla. De antisociala framstod redan i barndomen som avvikande på ett helt annat sätt: kalla, hjärtlösa och grymma, samtidigt som de kunde vara vakna och intelligenta. Deras frihet från skrupler och självtvivel, i kombination med en stark vilja och ett hat mot samhället, drev dem i regel mot en brottslig yrkesbana. Deras kriminella disposition berodde på degeneration och ärftlig belastning, men, underströk Gadelius, tvärt emot vad Lombroso hävdat kunde den moraliska deformiteten sällan ses på utsidan.³⁰

ETT PARADOXALT GRÄNSLAND

Paradoxalt nog var många av de egenskaper som antogs karakterisera de kriminella psykopaterna sådana som också, åtminstone då de manifesterades i ”normala” proportioner, skulle kunna beskrivas i positiva termer som självförtroende, självkontroll och ledaregenskaper. Och det här var bara en av de paradoxer som kan tänkas ha gjort det svårt att dra gränser mellan friskt och sjukt hos människor som klassificerats som psykopater. Om de betedde sig för aggressivt kunde detta tas som bevis för galenskap eller farlighet och därmed behov av inspärning. Men det fanns också en risk att psykopatklassningen förstärktes om de betedde sig alltför lugnt

29. Gadelius, *Det mänskliga själslivet*, del 4, s. 408. I sin beskrivning av *moral insanity* (1835) pekade Prichard på ett tillstånd som involverade känslö- och viljeliv, men inte påverkade intellektet och inte heller medförde några ”galna” vanföreställningar eller hallucinationer. Denna definition inkluderade även mycket milda avvikelser i känsloläge och beteende. James Cowles Prichard, *A Treatise on Insanity and Other Disorders Affecting the Mind* (London: Sherwood, Gilbert and Piper, 1835), s. 6. Jfr Werlinder, *Psychopathy*, s. 21, 23, 36–40; David W. Jones, ”Moral Insanity and Psychological Disorder: The Hybrid Roots of Psychiatry”, *History of Psychiatry* vol. 28 (2017), s. 263–279.

30. Gadelius, *Det mänskliga själslivet*, del 4, s. 409–413.

eller rationellt.³¹ Slutligen, om deras beteende varierade kunde variationerna ses som olika manifestationer av en underliggande abnormitet, eller som uttryck för olika typer av psykopati.

För personer vars problem en gång definierats i termer av störning eller abnormitet snarare än sjukdom låg härmed ett potentiellt dilemma i att försöka bevisa sig själva friska. Tillsammans med föreställningen att många av de fenomen som förknippades med psykopati rörde sig i ett gränsland mellan sjukdom, kriminalitet och antisocialt beteende reflekterades detta dilemma på sätt och vis också i lagstiftningen.

Personer som bedömts som brottsbenägna psykopater kunde vid tiden för min undersökning även tas in på andra institutioner än sinnessjukhus. Detta bland annat tack vare den kontroversiella förvaringslagen (SFS 1927:107), som deklarerade att brottslingar som bedömdes vara förminskat tillräkneliga (5:6-or enligt strafflagen) och oemottagliga för straff, samt dessutom ”vådliga för annans säkerhet till person eller egendom”, kunde tvångsintas på särskilda vårdanstalter för att skydda allmänheten. Förvaringstiden var obestämd; den skulle vara minst lika lång som det utdömda straffet, men därutöver bero på den intagna individens fortsatta vådlighet. Beslut om utskrivning från förvaringsanstalt skulle enligt lagen fattas av en särskild nämnd, med chefen för fängvårdsnämnden som ”självskriven ledamot”.³²

I betänkandet och lagförslaget underströks att lagen skulle gälla ”halvabnorma” brottslingar, det vill säga brottslingar som inte enkelt gick att placera på ena eller andra sidan av en gräns mellan normalt och abnormt. Någon sådan skarp gräns gick helt enkelt inte att dra, menade utredarna och jämförde med det tidsmässigt utdragna gränslandet mellan barndom och fullvuxenhet, och de särskilda ungdomsanstalter som redan fanns för att handskas med brottslighet begången i detta gränsland. Ett centralt motiv bakom förvaringslagen var behovet av att erbjuda en lösning på problemet att ”förminskat tillräkneliga” brottslingar enligt strafflagen skulle dömas till ett kortare straff, trots att de personer man syftade på – oavsett om man accepterade tillräknelighetsbegreppet eller ej – om något antogs *mer* samhällsfarliga än andra brottslingar.³³ Förvaringslagen

---

31. Redan runt sekelskiftet 1900, då det fortfarande var en öppen fråga om moraliska defekter hängde ihop med intellektuella, rådde konsensus kring de moraliskt defekta förmåga att rationellt försvara sig själva och sina egna felsteg. Werlinder, *Psychopathy*, s. 79. Jfr Ingrid Sahlin, som ser liknande mekanismer i vår tids psykopatidiagnostik, och jämför dessa med Mary Douglas observationer kring häxprocesser i Europa och Afrika. Sahlin, ”Psykopatibegreppets renässans”, s. 68; jfr Mary Douglas, *Risk and Blame: Essays in Cultural Theory* (London & New York: Routledge, 1994), s. 86–87.

32. SFS 1927:107, Lag om förvaring av förminskat tillräkneliga förbrytare.

33. SOU 1923:36, särskilt s. 64–78.

hade dock gått trögt att implementera i praktiken, då det visat sig svårt att inrätta några lämpliga vårdanstalter. I de fall brottslingar faktiskt lämnades över till förvaring hamnade de i regel på fängelserna i Norrköping och Växjö.³⁴ Möjligheten att ta in brottslingar till förvaring begränsade sig också enligt lagen till personer som dömts till minst två års straffarbete.³⁵ Under de första åtta åren efter lagens införande dömdes brottslingar till förvaring i sammanlagt 153 fall.³⁶

Barn och ungdomar som klassificerats som psykopater kunde placeras på så kallade skyddshem för vanartiga barn, eller, om de var manifest kriminella, på särskilda uppfostringsanstalter.³⁷ Från 1937 gav staten också bidrag till särskilda skolhem för ”psykopatiska och nervösa barn”. Den 31 december 1939 fanns 89 pojkar och 25 flickor på sådana institutioner i Sverige.³⁸

Personer som bedömts som psykopater kunde även hamna på olika typer av sinnesslöanstalter, om de bedömdes ha intellektuella funktionshinder i tillägg till de känslomässiga störningar som låg till grund för psykopatidiagnosen.³⁹

Det förekom också att personer beskrivna som psykopater omhändertogs med hjälp av den ännu gällande lösdrivarlagen och internerades på tvångsarbetsanstalter som Svartsjö och Landskrona. I en stor psykiatrisk undersökning av klientelet på Svartsjöanstalten 1939 diagnosticerades

---

34. De flesta av männen som dömts till förvaring hamnade på fängelset i Norrköping, de flesta kvinnor på fängelset i Växjö. Vården där skiljde sig inte mycket från vanlig fängenvård. Qvaresell, *Utän vett och vilja*, s. 220. I mitt urval av 38 psykopater ur Sinnessjuknämndens register fanns 5–6 som angavs som intagna på fängelser (några av dem explicit på fängelsernas sinnessjukavdelningar), dock inte på något av de fängelser (Norrköping och Växjö) som inrättats för att ta hand om förvaringsdömda.

35. SFS 1927:107.

36. SOU 1937:3, *Betänkande med förslag till revision av förvarings- och interneringslagarna m.m.*, s. 30. Av dessa fall gällde 148 män, och mer än hälften (83 st.) gällde stöld.

37. 1946 reformerades skyddshemmen och bytte namn till ungdomsvårdskolor. Per Gerrevall & Håkan Jenner, ”Pedagogik och skola på de särskilda ungdomshemmen – en översikt”, i *Kommunikativ pedagogik och särskilda ungdomshem*, red. Per Gerrevall & Håkan Jenner (Stockholm: Statens institutionsstyrelse, 2001), s. 14–15.

38. SOS, Hälso- och sjukvård: Sinnessjukvården i riket år 1939, s. 16. Jfr Bergenheim, *Barnet, libido och samhället*, s. 205–264 och särskilt 208–209. Också i Danmark diskuterades byggande av särskilda institutioner för psykopatiska ungdomar under samma tid; här tycks det dock, enligt Bolette Frydendahl Larsens forskning, främst ha varit flickor som problematiserades i termer av psykopati. Frydendahl Larsen, ”When the Problem of In-corrigible Girls Became a Problem of Psychopathy”.

39. En av patienterna i mitt urval var intagen på Salberga, som vid denna tid var en institution specifikt inrättad för antisociala, imbecilla män. Se Vallström, ”Odlas sin röst”, jfr även Eivor Sandberg, *Salberga sjukhus: En dokumentation av verksamheten 1930–1986* (Västerås: Västmanlands läns museum, 2008).

hela 65 procent av de intagna som psykopater. Vid en samtidig psykiatrisk kartläggning av de kvinnliga prostituerade som internerats på Landskronaanstalten för lösdriveri bedömdes 29 av 54 vara psykopater.⁴⁰

Personer som togs in på andra institutioner än sinnessjukhus hamnade enligt regelverket utanför Sinnessjuknämndens ansvarsområde. Dock handlade det om en minoritet av de personer som klassificerats som psykopater. Inom sinnessjukvården vid samma tid var det, som sagt, en fråga om tusental.⁴¹

Vissa varianter av ”abnormitet” föll väldigt tydligt under parallella system för problemhantering. Homosexuella handlingar kunde vid tiden för min studie ses både som brott och som uttryck för en form av psykopati. (Det förekom också psykoanalytiska förklaringsmodeller, även om de ännu inte var särskilt spridda i Sverige.)⁴² Homosexuell psykopati inkluderade dock mer än den utlevda sexualiteten. Det betyder att människor kunde omhändertras inom psykiatrin för sin homosexuella läggning även efter det att homosexuella aktiviteter mellan samtyckande vuxna legaliserades 1944, och åtminstone i teorin vare sig läggningen manifesterade sig i sexuella handlingar eller ej.⁴³ Homosexualitet fortsatte också långt efter avkriminaliseringen att problematiseras i psykopatologiska termer, i Sverige officiellt fram till 1979.⁴⁴

---

40. SOU 1939:25, *Betänkande med förslag till lag om arbetsfostran m.m.*, s. 50, 62; jfr Roddy Nilsson, ”Parasiter i folkhemmet: Svartsjöanstaltens sista lösdrivare”, i *Usla, elända och arma*, s. 295–318.

41. I slutet av 1940-talet togs riksdagsbeslut om att inrätta specialsjukhus för psykopater, eftersom de ansågs belasta den vanliga sinnessjukvården så hårt, och i slutet av 1950-talet började ett sådant byggas i Katrineholm, trots fortsatta kontroverser om själva diagnosen. Peder Björck, ”Mentalsjukvården”, i *Medicinalväsendet i Sverige 1813–1962: Utgiven med anledning av Kungl. Medicinalstyrelsens 300-årsjubileum*, red. Wolfram Kock (Stockholm: Nordiska bokhandels förlag, 1963), s. 243–280, särskilt s. 263–264.

42. Rydström, *Sinners and Citizens*, s. 278–279. Se dock t.ex. Emmanuel Geijerstam, ”Några ord om homosexualitet från psykoanalytisk synpunkt”, *Allmänna svenska läkartidningen* vol. 13 (1916), s. 17–39, 49–66. Även Bror Gadelius kunde vid samma tid tala med viss uppskattning om Freud, åtminstone för hans sätt att peka på vikten av känslöbetonade komplex i samband med egocentrisk personlighetsstörning. Gadelius, ”Sinnessjukdomarnas indelning”, s. 40. Jfr dock Gadelius, *Det mänskliga själslivet*, del 2 (Stockholm: Geber, 1921), s. 342–344, 405–446. Om psykoanalytiska influenser på svensk kriminologi under mellankrigstiden, se Qvarsell, *Utän vett och vilja*, s. 253–258; jfr även Franz Luttenberger, *Freud i Sverige: Psykoanalysens mottagande i svensk medicin och idédebatt 1900–1924* (Stockholm: Carlsson, 1989).

43. Om lagstiftningsprocessen, se Rydström, *Sinners and Citizens*, s. 159–175.

44. Alkoholisering och lösdriveri är andra exempel – om än inte lika tydligt knutna till psykopatibegreppet – på problematiska beteenden som kunde beivras med stöd av olika lagar. Under mellankrigstiden kom alkoholistlagen att överlappa och alltmer ersätta lösdriverilagens roll som ordningslag mot kriminella eller allmänt störande personer som

FRÅN INDIVID TILL MASSA

Psykopatibegreppet kunde också användas för att förklara andra samhällsfenomen, och ibland rentav för att patologisera hela politiska rörelser och andra hotfulla ”massfenomen”. På så sätt kunde det hjälpa till att specificera en mer allmän rädsla för ”massorna” som var vanligt förekommande bland mellankrigstidens intellektuella.⁴⁵ För att ta ett tidigt exempel: efter ett besök i Tyskland våren 1919, som medlem av en delegation med uppgift att undersöka det tyska folkets näringsmässiga och psykologiska status efter kriget, rapporterade Bror Gadelius i *Svenska läkartidningen* om ”de säregna folkpsykologiska förhållanden” som för närvarande rådde hos det tyska folket. Det handlade om ett slags kollektiv, ”hela folksjälens behärskande depression”, som yttrade sig i ömsom missmod, ömsom retlighet, och som till stor del kunde skyllas på den allmänna svälten. Besöket skedde ett par månader efter spartakistupproret, och den hungerinducerade retligheten pekades ut som en viktig förklaringsfaktor bakom spartakismens och den ryska bolsjevismens framgångar bland folkmassorna.⁴⁶ Men en viktig faktor var också enligt Gadelius den utbredda förekomsten av lättpåverkade psykopater och halvförryckta i den stora massan:

Den tanke, som tager form i Spartacismen, ligger som en mara över hela landet, den svävar i luften och är när som helst och var som helst redo att slå ut i lågor. From sounds to things är hos den ene lättare än den andre; men överallt är det gott om hungrande fantaster, om psykopater och halvförryckta. Dessa äro *Lenins* lättfångna proselyter. De senaste veckornas kommunistiska revolution i München och den roll psykopater under ryskt inflytande spelat vid dess uppkomst och utveckling har antytts i dagspressen och kommer sannolikt att framdeles bliva i detalj klargjord. Tiden och världshändelserna äro av den art, att just de abnorma personligheterna måste komma till användning, och de överretade massorna bilda en ytterlig resonans [sic] för övervärdiga idéer, ensidigt och utan blick för konsekvenserna utformade omstörtningstankar.⁴⁷

Gadelius öppnade för att det i länder som Ryssland och kanske även i det hungerdrabbade Tyskland var så att ”den typiska individen” befann sig i

---

inte föll in under annan lagstiftning; dock var det i praktiken samma personer som omhändertogs, under nya etiketter. Nilsson, ”Parasiter i folkhemmet”, s. 303–305.

45. Jfr John Carey, *The Intellectuals and the Masses: Pride and Prejudice among the Literary Intelligentsia, 1880–1939* (London: Faber, 1992).

46. Bror Gadelius, ”Folknäring och folkstämning under hungerblockaden”, *Svenska läkartidningen* 16 (1919), s. 506–530, cit. s. 516.

47. *Ibid.*, s. 521.

”ett mera primitivt, starkare affektbetonat tillstånd”, vilket banade vägen för bolsjevism och andra typer av ”masspsykos”.⁴⁸ Dock underströk han att det var viktigt att skilja mellan ”den massa som väsentligen utgöres av de breda lagren av fullmåliga arbetare”, och ”den av undermåliga, delvis groft patologiska element genomsyrade, kriminella hopen”, vars sammanhållande idé på sin höjd var ”det negativa, den rena förnekelsen, ett ohjälpligt och ofruktbart kaos”.⁴⁹

Från mitten av 1940-talet möttes psykopatibegreppet som nämnts av stark, om än inte särskilt framgångsrik, kritik från framför allt Henrik Sjöbrings lärjungar. Viktigare på sikt var att alltfler yngre psykiatriker under efterkrigstiden kom att influeras av anglosaxiska diskussioner om psykopati. I USA hade begreppet vid den tiden snävats in så att det främst användes om en kärngrupp av individer med gravt och ohjälpligt antisocialt beteende – vissa amerikaner föredrog att tala om sociopater, för att understryka den samhällsbesvärliga aspekten. Där märktes också tidigare och tydligare ett inflytande från psykoanalys och psykodynamiska förklaringsmodeller. Så småningom ledde detta intresse till att ett snävare, anglosaxiskt influerat begrepp tog över även i Sverige.⁵⁰

Under min undersökningsperiod var dock det tyska psykopatibegreppet fortfarande helt dominerande i Sverige – ett begrepp som, trots att det snävats in en del, fortfarande var väldigt brett och mycket anpassningsbart. Det kunde som vi sett användas för att förklara en rad ganska väsensskilda beteenden och karaktärsdrag, från individnivå till släkter och folkgrupper. Ibland kunde det rentav appliceras på befolkningsnivå – åtminstone i teorin. Men hur användes det i den kliniska praktiken, och vad fick dess elasticitet för konsekvenser för människor som klassificerats som psykopater utan att själva identifiera sig som sådana? De följande kapitlen kommer att undersöka just detta.

---

48. Ibid., s. 523. Gadelius oroade sig också för besinningslösheten i den ”blodtörstiga molok” till nationalistisk yra som gripit det tyska folket under kriget, och hoppades att det i slutänden skulle kunna skapas ”en förnyad samling ej blott kring fosterlandets idé utan ock kring den mänskighetens *enhetsidé*, som skall omhändertagas av folken – ej endast av det tyska utan av all världens folk – även om dessa folks nuvarande ledare ej visa sig vuxna att genomföra densamma”. Ibid., 526–529, cit. s. 526 och 529.

49. Ibid., s. 525.

50. Det fanns också amerikaner som propagerade för en uppdelning mellan symptomatisk psykopati, som kunde förklaras av miljöfaktorer, och idiopatisk psykopati, som inte kunde förklaras så. Werlinder, *Psychopathy*, s. 119–128, 131–177; Saß & Herpertz, ”Personality Disorders: Clinical Section”, s. 635–637; jfr även Hervé, ”Psychopathy across the Ages”. 1947 års psykopatvårdsutredning gjorde i början av 1950-talet en uppdelning mellan övervägande ärftligt betingade och övervägande miljöbetingade ”avvikelser från normen”, men underströk också att det i fråga om psykopati alltid var en fråga om *både* arv och miljö. SOU 1952:46, *Betänkande angående psykopatvård m.m.*, s. 17–20.